

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ХУДОЖНІХ МУЗЕЇВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Заснування художніх музеїв Одеси, Миколаєва та Херсона відбулося наприкінці XIX- початку XX століть. На той час в губернських та повітових містах України відкриваються галереї мистецтв. Однією з перших стала картинна галерея І.Айвазовського в Феодосії (1880). Далі відкрились Харківський художньо-промисловий музей (1886), Київський музей старожитностей і мистецтв (1899), картинна галерея в Катеринославі (1914) тощо.

Створення музеїв на території півдня України зумовлювалося спільними закономірностями розвитку національної культури, пов'язаними з демократичними перетвореннями суспільства, спрямованими на зростання освітнього рівня народу. Але поряд з цим деякі особливості формування музейних колекцій півдня мали свою регіональну специфіку, пов'язану з історичними особливостями регіону, розвитком археології, діяльністю меценатів, заснуванням однієї з перших в Україні малочисельних шкіл.

Підвищений інтерес до мистецтва на периферії виник завдяки діяльності передвижників по організації виставок. У 1886 році в «Художніх новинах» була надрукована інформація з Одеси про XIV пересувну виставку, де, зокрема, зауважувалося: «Ніколи ще Одеса не переживала такого різноманіття художніх вражень, і ніколи в місцевому товаристві не позначалося подібного одухотворення».¹ В 1887 році з приводу XV виставки сповіщали: «...Снівчуття одеського товариства до художніх виставок зростає з кожним роком і відвідування їх стає потребою для маси публіки».²

Паралельно з передвижниками в 1880-ті роки організацію виставок в провінції взяла на себе Академія мистецтв. З цією метою було створено комітет по влаштуванню пересувних академічних виставок. В Україні виставки Академії мистецтв експонувались у Києві, Харкові та в Одесі.

Пересувні виставки, як форма «культурного розвитку суспільства», цікавили власників приватних галерей. Так, меценат Д.Іловайський на свій кошт заказав копії відомих картин в музеях Петербурга і Москви. Виставка копій галереї Д. Іловайського проїхала провінційними містами. В «Николаевской газете» за 1910 рік повідомлялось: «...роботи художників збираються в музеї. Такі музеї є у великих містах Європи, але не кожний може туди поїхати. Така виставка для провінції дуже і дуже рідка...».³

В підготовці умов для створення провінційних музеїв віковим є досвід організації пересувних виставок на Україні, впроваджений художником В.Развадовським. «Народними виставками картин» він намагався поширити знайомство з образотворчим мистецтвом і тим самим прийти на допомогу «масі населення». Виставки склалися з художніх творів, які передавалися в тимчасове

¹ Внутренние известия // Художественные новости. - С.Пб., 1886. - Т. 4. - С. 578.

² Внутренние известия // Художественные новости. - С.Пб., 1887. - Т. 5. - С. 588.

³ Виставка картин из галереи Иловайского // Николаевская газета, 1910. - 13 апреля.

користування приватними особами і художниками. З 1904 по 1907 роки вони побували в семи губернських містах України, на них експонувалося більше 300 картин 50 відомих художників. В 1905 році така виставка відбулася в Херсоні. Внутрішні мешканці міста мали можливість познайомитися з картинами В.М.Максимова, В.В.Верещагіна, І.Ю.Рєпіна, українських художників - К.Д.Свишевського, С.І.Томасевича, В.К.Развадовського.

Пересувні виставки сприяли улаштуванню експозицій місцевих художників. Особливо цікавим було художнє життя в Одесі. М.Вучетич, автор статті південноросійського альманаху, назвав «видатним явищем» виставки Г.Ладженського (1886), Р.Судковського (1881-82), Е.Вігьє (1889), Премаши (1890) та першу виставку Товариства південноросійських художників (1890).

Водночас з художніми виставками на місцях створювались мистецтвознавчі товариства, гуртки, художні школи. Одним із завдань цих товариств була пропаганда мистецтва серед населення, головним чином, шляхом влаштування широкодоступних постійних і періодичних виставок і художніх музеїв. Прикладом може бути Одеське товариство красних мистецтв, мета якого в статуті визначена так: «Розвинути смак і поняття про живопис у всіх станах, розповсюдити любов до виготовлених мистецтв, заохочувати місцевих художників і ремісників всілякими коштами і утримувати школу живопису, малювання і креслення».⁴ Його завданням також було влаштування виставок «всього роду художніх творів»⁵ і постійної громадської картинної галереї.

Заснування Товариства красних мистецтв ім. В.В.Верещагіна в Миколаєві було пов'язане з ідеєю створення музею-пам'ятника відомому художнику. Товариство проголошувало за мету: «... достойно ушанувати пам'ять Василя Васильовича Верещагіна шляхом поширення серед місцевого населення художньої освіти і надання ... художникам матеріальної і моральної підтримки».⁶ Головною турботою Товариства було заснування музею.

Художні школи, відкриті товариствами красних мистецтв, приватними особами були призначені, головним чином, для дітей ремісників. В Одесі в 1865 році була організована загальнодоступна малювальна школа. У Миколаєві в 1914 році за декілька місяців до відкриття музею стала працювати школа малювання, креслення і ліплення.

Прикметною особливістю формування художніх музеїв півдня є використання досвіду та безпосередній вплив міських музеїв старожитностей, відкритих раніше в Одесі (1825), Херсоні (1890) і Миколаєві (1813). Внаслідок розкопок, які проводилися на півдні, вони мали археологічний напрям. В 1839 році в Одесі було створено одне з перших наукових товариств історії та старожитностей, що ставило своїм завданням вивчення історії краю та зберігання пам'яток культури. Його членами були видатні вчені, любителі історії, колекціонери. В збірках останніх поруч з предметами археології були й твори образотворчого мистецтва. До числа відомих належали колекції М.С. і К.К. Воронцових, І.І. і Л.І. Курис, М.М.Мурзакевича з Одеси; Д.Г.Дзінно, С.І.Гайдученко, М.А.Гедроїца з Миколаєва.

Збірки таких колекціонерів - художників, як Г.О.Ладженського, О.В.Ганзена, М.Д.Кузнецова по суті були приватними художніми музеями.

⁴ ЦГИАЛ, Ф. 789, Оп. II, 1884, д.217, ч. П. Л. 407.

⁵ ЦГИАЛ, Ф. 789, Оп. II, 1884, д.217, ч. П. Л. 407.

⁶ Устав общества и вышних искусств имени В.В.Верещагина.- [Николаев, 1913].- С.1-2

Названі особливості сприяли поживанню художнього життя півдня і заклали підґрунтя для створення художніх музеїв, що виникли як установи освітнього та учбового характеру.

Розуміння необхідності створення музею в Одесі з'явилося завдяго до його заснування. В 1884 році Одеське товариство красних мистецтв окреслило його завдання таким чином: «Музей ... повинен переслідувати в своїх колекціях, передусім, мету художньо-освітню і для того суміщати в собі чи у вигляді оригіналів, вірних знімків, планів і малюнків, гіпсових зліпків і різних списів, всякого роду художні твори. З цією метою основний фонд творів має, передусім, складатися з достатнього числа зразків класичної скульптури і творів живопису чи у вигляді оригіналів, списів масляними фарбами і фотографічних знімків. Нарівні з цим фондом повинні йти щорічні придбання відповідних зразків мистецтва сучасного».⁷

Засновники художніх музеїв надавали їм як загальноосвітнє, так і практичне значення, вважаючи, що демонстрація художніх і художньо-промислових колекцій сприятиме активізації діяльності місцевих художніх промислів, а в разі їх відсутності, то і їх створенню. Так, в Миколаїв, у рік відкриття музею була запрошена з Курської губернії майстерня килимового виробництва. А організатори одеського музею прагнули до вдосконалення («... вже існуючих на півдні Росії виробництв... кустарної промисловості»)⁸.

Профіль новостворених на півдні музеїв не завжди був дотриманий. Прикладом є херсонський музей. Його первинну основу склали археологічна і етнографічна колекції. В 1912 році відкрився художній музей, що незабаром увійшов до складу Херсонського міського музею старожитностей і став його відділом. Разом з краєзнавчими предметами твори мистецтва склали сильну колекцію.

У створенні художніх музеїв трьох портювих міст велику роль зіграли представники громадськості і художники.

В Одесі музей відкрився в будинку, який подарував місту міський голова Г.Г.Маразлі. Одна з найгарніших споруд міста, побудована архітектором Ф.К.Боффо для графині О.С.Потоцької, була викуплена Маразлі в 1888 році «... з тим, щоб там був влаштований центральний музей, доступний для публіки. У цьому будинку маєтсья намір вмістити громадські музеї, що є в місті, а також картинну галерею товариства красних мистецтв».⁹ Благодійна роль Маразлі не обмежувалась цим будинком. Його діяльність як міського голови відзначена організацією та створенням багатьох благодійних і просвітницьких установ.

Безпосередньою організацією одеського музею займались члени Товариства красних мистецтв: професор Новоросійського університету О.А.Павловський, художники К.К.Костанді, Б.В.Едуарде. Головою обраної комісії став віце-президент Товариства С.Колачевський.

Організація музею тривала довгі роки через те, що спочатку увагу Товариства привертали питання, пов'язані із заснуванням художньої школи, матеріальним забезпеченням та серйозною постановкою художньо-педагогічної справи. Тому скромних коштів Товариства не вистачало на його організацію. Однак потреба в

⁷ ЦГИАЛ. Ф. 789. Оп. П. 1884. д. 217, ч. 1. Л. 24 об.

⁸ ЦГИАЛ. Ф. 733. Оп. 12. 1890. д. 1166, ч. 1. Л. 2.

⁹ «Вынутренние известия // Художественные новости. - СПб., 1889. Т. VII. - Апрель. - С. 183.

музеї відчувалась дедалі більше. Професор О.А.Павловський у виступі на відкритті музею, зокрема, відзначив: «Настав час, коли реальних знань одеситу мало: він вимагає задоволення вищих духовних потреб. Він жадає натішитися творами художньої творчості».¹⁰

Засновником Миколаївського художнього музею був князь М.А.Гедройць - меценат і художник. Він організував громадськість міста, залучив до організації музею місцевих і столичних художників, був головою заснованого ним комітету з організації музею, а згодом і Товариства красних мистецтв ім. В.В.Верещагіна. Йому ж належить ідея створення музею-пам'ятника видатному баталісту, зустріч з яким, за ствердженням миколаївського краєзнавця Ф.Т.Каміньського, відбулася в Миколаєві, куди Верещагін приїхав на запрошення Гедройця в червні 1903 року.

Перші листи Гедройця в міську думу з питання організації музею датуються 1908 роком. В них виявилось чітке і ясне уявлення мецената про роль музею в естетичному вихованні. Він викладає його перспективи: контакти з художниками і школами мистецтв; джерела поповнення зібрань; розвиток виставкової діяльності.

До справи організації музею меценат залучив Л.Ю.Рєпіна, який особисто клопотався перед Морським міністром про виділення приміщення. Завдяки клопотанням Рєпіна в 1912 році був виділений один з найгарніших будинків, де через два роки відкрився музей.

Активна діяльність Гедройця в Миколаєві сприяла формуванню тут художнього середовища. Це знайшло відображення у Статуті Товариства красних мистецтв, метою якого було «... достоїнно ушанувати пам'ять Василя Васильовича Верещагіна шляхом поширення серед місцевого населення художньої освіти і надання ... художникам матеріальної і моральної підтримки».¹¹

Історія створення художньої збірки херсонського музею також пов'язана з ім'ям М.А.Гедройця. Але тут його діяльність обмежувалась комплектуванням колекції. З моменту заснування вона знаходилась в приміщенні музею старожитностей, засновником і директором якого був секретар губернського статистичного комітету, археолог та історик В.І.Гоншкевич. В колекцію музею входили і предмети мистецтва. Сам Гоншкевич, який переїхав у 1890 році до Херсону, керував розкопками 29 курганів, зібрав великий археологічний матеріал у межах від кам'яного віку до Середньовіччя. Для музею він зібрав також велику колекцію старовинних монет, займався збиранням творів мистецтва.

Найважливішим питанням діяльності музеїв було їх комплектування творами. Тут можна визначити загальні, характерні для всіх музеїв особливості, а також індивідуальні, специфічні для кожної із заснованих збірок.

Головним джерелом комплектування музеїв стали збірки Академії мистецтв, при якій була створена «Комісія по улаштуванню в провінційних містах імперії музеїв». Остання розробила проєкт обладнання в провінції художніх музеїв. Однак здійснення цього проєкту вимагало централізованого постачання музеїв творами мистецтв та їх регулярного фінансування, чого не було зроблено. Тому у кінці 1890-х років Комісія припинила свою роботу.

¹⁰ Отчет о деятельности общества изящных искусств. - Одесса, 1900. - С.1

¹¹ Устав общества изящных искусств имени В.В.Верещагина. [Николаев, 1913]. - С.2

Ще більше значення мала діяльність Академії мистецтв у переданні творів провінційним музеям, в тому числі Одеси, Херсона, Миколаєва. Вона не завжди мала регулярний характер. Однак така практика зіграла позитивну роль, тому твори мистецтва, вислаті Академією, ставали основою колекцій провінційних музеїв.

У 1900 році художник - зберігач музею Академії мистецтв А.П.Соколов відвідав Одесу та інші міста провінції з метою знайомства з умовами музейного зберігання. У службовій записці віце-президенту Академії мистецтв І.І.Толстому Соколов висловив думку про передавання провінційним музеям творів та виділення з академічного бюджету коштів на придбання для місцевих музеїв творів сучасних художників. До тексту додавався список картин Академії, які можна відіслати у провінційні музеї.

У 1901 році при Академії створили Комісію для відбору художніх творів до провінційних музеїв. До її складу увійшли відомі художники В.Є.Маковський, І.Ю.Рєпін, П.П.Чистяков.

З комісією активно співпрацював М.А.Гедройць, який брав безпосередню участь у підборі творів для херсонського і миколаївського музеїв. Завдяки його зусиллям у 1912 році в Херсон передали дев'ятнадцять, а у Миколаїв – двадцять дев'ять картин здебільш російських художників. До колекції робіт, переданих херсонському музею, увійшли твори Є.Волкова "Біля перевозу", В.Зарубіна "Літній день", С.Колесникова "Ранньою весною", М.Пимоненка "Сестри", В.Поленова "Лагуна" тощо. Серед переданих у Миколаїв були твори І.Айвазовського "Пушкін на березі моря", М.Авілова "Іван Грозний на прогулянці", В.Маковського "Букініст", а також твори К.Крижицького, І.Крачковського, Д.Крайнева, Ф.Рубо, В.Поленова. Крім картин були передані скульптури М.Антокольського "Іван Грозний" та В.Беклемішева "Свята Варвара".

Формування колекції Одеського художнього музею почалося задовго до його заснування. Воно пов'язане з невеликою збіркою картин одеської малювальної школи Товариства красних мистецтв, у складі якої були учбові роботи Академії. Протягом перших років існування музею Академія передала йому сімдесят три твори. Серед них картини Ф.Журавльова «Прялі», І. Крачковського "Перед грозою", "В кінці літа", М. Латрі "Море", О.Стенанова "На мосту", Є.Макарова "Воскресіння доньки Іaira". Найбільшим було поповнення (16 картин) з Академії мистецтв у 1909 році, що складалося з робіт І.Бродського, С.Жуковського, М.Касаткіна, К.Крижицького, О.Мурашко.

Під час передачі творів провінційним музеям Академія ставила вимоги: не передавати ці роботи іншим музеям, приватним особам та іншим організаціям в постійне користування, проте дозволялися організації спільних виставок або тимчасовий обмін творами також з метою організації виставок.

Крім Академії мистецтв, постачанням творів у місцеві музеї займалося Товариство ім. А.І.Куїнджі, засноване у 1912 році. У миколаївській і херсонській музеї воно передало вісімнадцять творів пейзажиста і його учнів.

Місцеві музеї одержували також матеріали з центральних музеїв, якщо вони були меморіальними, носили ім'я видатного майстра, мали чітко визначену специфіку колекції. Так, наприклад, Миколаївський музей ім. В. В. Верещагіна отримав у 1914 році з Російського музею імператора Олександра III сто шістнадцять картин, етюдів

і малюнків баталіста. Імператорський фарфоровий завод у 1911 році передав Херсону двадцять чотири фігури для формування колекції прикладного мистецтва.

Велику роль у комплектуванні провінційних музеїв відіграли місцеві колекціонери. У 1917 році сім'я М.М.Аркаса, яка мешкала в Миколаєві, передала херсонському музею видатні зразки китайського, японського, європейського фарфору. Разом з виробами Імператорського та інших російських фарфорових заводів ці предмети склали значну колекцію.

У миколаївському музеї зібрання творів В.Верещагіна поповнилося десятками малюнками художника, переданими його засновником - князем М.А.Гедроїцем. Значний внесок у поповнення зібрання належить і родичам художників. Так, у 1910 році предмети умебповання майстерні Верещагіна передала його вдова. У листі до Гедроїця Л. В. Верещагіна писала: «Милістливий государю ки. Миколо Антонівчу. Повідомлена Вами, що в Миколаєві організується музей вигончених мистецтв, якому привласнене ім'я мого покійного чоловіка Василя Васильовича Верещагіна, я зворушена таким теплим відношенням до дорогої нам пам'яті покійного, виявляю готовність надати посильну допомогу цій благодійній справі».¹²

У 1922 році вдовою хранителя миколаївського музею художника В. О. Мурзанова були принесені в дарунок твори чоловіка. На початку 1920-х років музей ім. В.В.Верещагіна вів переговори з родичами художника Р.Г.Судковського з Очакова. Внаслідок досягнутої домовленості брат художника передав миколаївському музею п'ятдесят п'ять його робіт.

У 1914 році зібрання херсонського музею збільшилося на двадцять сім картин, переданих московським колекціонером І.А.Морозовим. А в 1917 році директор херсонського музею В.І.Гошкевич здійснив важку і небезпечну подорож у Бессарабію з метою одержання і перевезення колекції античної скульптури із зібрання поміщика Є.К.Суручана.

Особливо цінною у процесі поповнення колекції була діяльність одеських художників і музейних працівників, які в 1919 році під час першого встановлення радянської влади в Одесі організували комісію у складі Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (КОПМС). Вона існувала протягом 1920-1923 років. Одеські художники керувалися бажанням зберегти від руйнації та пограбування пам'ятники культури і мистецтва з палаців колишніх господарів і збирали в маєтки колекціонерів О.П.Руссова і М.М.Толстого картини, скульптуру, фарфор, вироби з бронзи, книги та інші предмети. Та, на жаль, після короткої окупації Одеси армією Денікіна зібраних експонатів не залишилось. Після визволення міста комісія знов приступила до збирання творів.

В 1920-ті роки художній музей інтенсивно поповнюється. З Одеського музейного фонду надходять твори з колекції О. П. Руссова, М.В.Брайкевича, М.М.Толстого.

Помітно збільшується за рахунок предметів «приватної власності» колекція херсонського музею. Вже на 1 січня 1919 року замість п'ятдесяти трьох виставлених раніше картин експонувалось сто сімдесят три. Крім російських, українських, місцевих художників тут були виставлені роботи іноземних майстрів. Для зберігання в музеї надійшла колекція предметів з розкопок М.Скадовського, а з міського ломбарду була вилучена колекція Святополка-Мирського.

Фонди музеїв здебільшого формувались до їх відкриття і в перші роки діяльності. Значними, хоч безсистемними були надходження в перші роки радянської влади, пов'язані з націоналізацією конфіскованих або покинутих господарями колекцій. В Одесі завдяки зібранню в 1920 році предметам був заснований державний художній музей. Він функціонував з 1923 року як галерея старовинного живопису.

Завдяки Одеському музейному фонду в 1929 році значно збільшився художній музей міста. Сюди надійшли твори із зібрань видатних місцевих колекціонерів О.П.Руссова (твори художників-передвижників та майстрів південноросійської школи); М.В.Брайкевича (твори на зламі XIX-XX ст., об'єднання «Світ мистецтва»), М.М.Толстого та інших.

Важливою проблемою для музеїв було питання фінансування. Кошти, виділені владою на їх утримання, були незначними, тому музеї не мали можливості планувати і регулярно закупати твори. М.А.Гедройць писав в Академію мистецтв про відсутність матеріальних коштів на організацію музеїв: «... вони просять дармового постачання художніх творів...»¹³. Він постійно вів пошук коштів на музейне будівництво, видавав брошури про Верещагіна, організовував художні виставки і лавки кустарних виробів при музеях. В 1911 році Гедройць виступив на II Всеросійському з'їзді художників з проектом проведення «пересувних художньо-освітніх виставок», кошти з яких йшли б на організацію музеїв та їх комплектацію творами. Влаштування виставок меценат брав на себе.

Та практика музейного будівництва, яка складалась в перші роки, не сприяла системному комплектуванню колекцій. Епізодичні або одноразові передачі Російського музею імператора Олександра III, Академії мистецтв привели до того, що музеї Одеси, Херсона і Миколаєва були за профілем музеями вітчизняного мистецтва, здебільш російського, тут переважали роботи академічного напрямку, художників-передвижників. В експозиціях мали місце суттєві часові та жанрові прогалини. Експозиція знайомила, в основному, з творами живопису. Скульптура була представлена в одиничних зразках. За якішим складом колекції були різного рівня майстерності.

Перші музейні експозиції організовувались з урахуванням складу колекцій. В музеї ім. В.В.Верещагіна був визначений зал творів художника і предметів його майстерні. Окремо експонувались твори академічного мистецтва, роботи передвижників, західноєвропейське мистецтво (переважно копії). В херсонському музеї з перевагою виробів прикладного мистецтва в художній колекції експозиція знайомила з предметами зарубіжного та російського фарфору. В Одесі, у дев'яти залах галереї старовинного живопису були виставлені окремо іспанський, нідерландський, французький живописи. Були зали портрету і гравюр, gobelena і фарфору, італійських майстрів 15-18 ст., фламандського і голландського живопису.

Врешті, незважаючи на істотні труднощі в справі організації музеїв півдня, їх просвітницька роль виявилась очевидною. З перших років існування вони стали центрами художнього життя міст, де проводились виставки, збирались художники. Вони стали своєрідною наочною школою професійної майстерності для учнів художніх шкіл і студій.

¹³ ЦГИАЛ. Ф. 789. Оп.13. 1911, д.181. Л. 4.

1. В музее изящных искусств // Херсонская мысль. - 1912. - 12 апреля; 2. Вучетич Н. Успехи живописи и скульптуры в Одессе // Южно-русский альманах; 1899. - С. 69-79; 3. Двосин М. Художественная сокровищница // Красный Николаев. 1927. - 22 мая; 4. Доценко А. Художественный музей в Херсоне // Ефiр. 1996. - 27 травня-2 червня; 5. К моменту // Родной край. 1917. - 9 августа; 6. Местная жизнь. К открытию Херсонского художественного музея // Родной край. 1914. - 8 февраля; 7. На выставке картин // Николаевская газета. 1910. - 16 апреля; 8. Николаевский музей изящных искусств им. Верещагина. Вся Николаевщина. Справочная и адресная книга на 1929 год. - Николаев. 1928. - С. 144-148; 9. Николаевский государственный художественный музей им. В. В. Верещагина. Каталог. - Николаев. 1997; 10. Одесский государственный художественный музей. Галерея старинной живописи. - Одесса. 1924; 11. Одесский державный художений музей. Виставка картин музейного фонду. - Одесса. 1926; 12. Орлова З. В шатре, под небом голубым // Народна трибуна. 1991. - 17-23 червня; 13. Отчет о деятельности общества изящных искусств имени В. В. Верещагина в г. Николаеве. - Николаев. 1915; 14. Павловский А. А. Нужды художественного образования в Одессе. - Одесса. 1898; 15. Равикович Д. А. Местные художественные музеи II половины XIX века / Труды научно-исследовательского института музееведения. Выпуск VII. - М. 1962. - С. 63-117; 16. Репин и Украина: Письма деятелей украинской культуры и искусства к Репину: (1896-1927) / Сост. Б. С. Бутишк-Сиверский - К. - 1962; 17. Стернин Г. Ю. Художественная жизнь России на рубеже XIX-XX веков. - М. 1970; 18. Устав Херсонского общества любителей изящных искусств. - Херсон. 1908; 19. Устав Общества изящных искусств им. В. В. Верещагина. - [Николаев. 1913]; 20. Храм искусств в Херсоне // Новая зоря. 1919. - 29 (16) мая.